

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛ-ФАРАБИ

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

ТАРИХ
СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ
ИСТОРИЧЕСКАЯ

АЛМАТЫ

№2 (57)

2010

**Н.Д. Ондасыновтың Қазақстанның мәдениеті мен өнерін
дамытудағы атқарған ролі**

Кеңестік дәуірде Қазақстан үкіметін ұзақ жылдар басқарып, халыққа шын беріліп еңбек етудің биік үлгісін көрсеткен мемлекет және қоғам қайраткері Нұртас Дәндібайұлы Ондасынов республикамыздың тарихында еліміздің мәдениеті мен өнерін бір саты жоғары көтерген басшы. Нұртас Ондасынов қайсы лауазымды қызметте болса да өзінің қара қылды қақ жарған әділдігімен, принципшілдігімен дараланады. Отан, халық сенім артып тапсырған барлық қызметте де Нұртас Ондасынов өзін білікті ұйымдастырушы ретінде көрсетіп, Қазақстанның экономикасы мен мәдениетін дамытуға айтарлықтай үлес қосты. Жұмыста принциптілік және талапшылдық, тиянақтылық, адамгершілік, жеке басындағы қарапайымдылық оны республика халқы мен әріптестері, шәкірттері арасында құрметке бөледі /1/. Сонау заманның ауыр кезеңінде Үкімет басына келісімен бірінші кезекте елде жүріп жатқан сауатсыздықты жоюды қолға алып аяқтаған болатын. Сонымен бірге Қазақстан Орталық Комитетінің бюро мүшесі ретінде ол мәдениет мәселелеріне жауапты болды.

XX ғасырдың басында Кеңес өкіметімен бірге қазақ тұрмысына өнердің де жаңа түрлері де ере келді. Олар – кино, опера, балет, би... Мұндай өнер түрлерін ұйымдастырып, алып кете қоятын бізде ол кезде маман түгілі, аталмыш өнер хақында түсінік те аздау болатын. Бірлі-жарым Мәскеу, Ленинградтан арнайы шақырумен келген өнер майталмандары болмаса, қазақи ортаның түсінігі әлі төмен еді. Озық өмір көшіне ілескіміз келеді, онда үлкен елдің өнерін, мәдениетін үйрену, меңгеру керек болды. Осыны түсінген Нұртас Ондасынов бірден үлкен қалалардан мамандар шақырып, оларға Үкімет тарапынан бар қамқорлықты аямады. Бұл хақында Ондасынов былай дейді: /2/

«Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысына сәйкес Бюро мүшелері өнердің әрбір жеке саласына қамқорлық жасауға міндетті болатын. Менің сыбағама кино өнері тиді. Ол кезде Қазақстанда кинотеатрлар аз болатын, ал кино өнері жоқтың қасы. Осыған байланысты мен Үкімет атынан Москва, Ленинград өнер қайраткерлеріне шығып көмек сұрадым. Олармен тығыз байланыста болып, ақылдасып отырдық.

Соның нәтижесінде белгілі режиссер М.З.Левин қазақ тақырыбына байланысты кино өнерінің қарлығашы – «Амангелді» фильмін 1938 жылы Ленинградта түсірді. Біздер, Үкімет тарапынан қажетті барлық көмекті көрсеттік. Фильм түсіруге қажетті заттардан бастап, әртістердің тұратын мейманханасын, ас-су дегеннің бәрін дер кезінде шешіп тұрдық. Осындай қолдау мен әртістер талантының арқасында кино сәтті шықты. Амангелді батырдың бейнесін Елубай Өмірзақов ойнады. Артынша Қазақстан

Үкіметінің өтініші бойынша Мұхтар Әуезов «Райхан» фильміне сценарий жазып бітірді. Бұл фильмді де «Амангелді» фильмінің режиссері М.З.Левин Алматыда түсіреді. Басты рөлдерге Серке Қожамқұлов пен Шымкент қазақ музыкалыдрама театрының әртісі Хадиша Бөкеева шақырылды. «Райхан» - қазақ кино өнері тарихындағы екінші көркем фильм. Бұлардан кейін белгілі кинорежиссер Г.Л.Рошаль жасаған «Абай әні» одақ экранына шықты. Үкімет басшысының сөзін іс ортасында жүрген, сондағы басты рөлдің бірін ойнаған, Шара Жиенқұлова былай толықтырады:

«...Мен үшін де, жалпы Қазақстанның өнері үшін де 1938 жыл – шығармашылық белесте із қалдырған бір асу кезең болды. «Қалқаман-Мамыр» осы жылы қойылды. Осы жылы маған Қазақ КСР-нің халық әртісі деген атақ берілді. 1938 жылы қазақ кино өнерінің тұңғышы «Амангелді» фильмі түсірілді. Біз үшін тосын өнер, жаңа талпыныс. Басты рөлді – аты аңызға айналған Амангелді батырдың бейнесін Елубай Өмірзақов атқаратын болды, оның жары Балымды ойнауға мені шақырды. Басқа өнерден азынаулақ хабарымыз болғанмен, кино дегеннен мақұрынбыз: ол қалай түсіріледі, сурет қалай экранда тіріледі-біз үшін тылсым жұмбақ... Не керек, рөл ойнайтындар көркемдік советте бекітіліп, біз Ленинградқа шұғыл аттанып кеттік. Ол кезде республикамызда кино түсіретін база жоқ. Сондықтан негізгі павильондық түсірулер «Ленфильмде» өтетін болды. Бас режиссер М.Левин алғашқы күннен-ақ қазақтың этнографиялық тұрмысын, әдетін, ғұрпын, тағы басқа ұлттық қасиетін, мінез-болмысын ұзақ зерттеді. Әр кадр ұсақ-түйегіне шейін дәл және шындықпен үйлесімді болуы үшін барын салды. Өйткені, сол кезең – халықтың күрескерлік рухы оянып, жаңа заман үшін айқасқан революциялық уақыттың шыншылдығын тап басуға тырысқандығы, оның тұтас бір халық алдындағы зор жауапкершілік міндетті түсінгендігінің айғағы /3/. Сондықтан да «Амангелді» фильмі кинематографиядағы азамат соғысы батырын бейнелеген бірегей туынды саналып, советтік кино өнерінің алтын қорына енді». Соғыс жылдарында кино өнері Қазақстанда жанданды. Оған бірден-бір себепкер «Мосфильм» мен «Ленфильм» киностудиясының Қазақстанға келуі. Ал, арнайы шақырудағы мақсат – қазақ киносының негізін қалауға нағыз кино шеберлерінің тәжірибесі мен техникасын пайдалану, сол арқылы өзіміз үйрену. Қазақ киностудиясын ашу мен оған мамандар даярлауда нағыз кино шеберлерінің тәжірибесінен үйреніп, техникасын пайдаланып, біраз өсіп алуға болатын мүмкіндікті Үкімет басшысы түсініп, бірден іске кіріскен. Соның нәтижесінде қос студия – «Мосфильм» мен «Ленфильм» негізінде «Көркем фильмдердің Орталық біріккен киностудиясы» ұйымдастырылып, республикада кино өнерінің негізі қаланды. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, өзгерген өмірін суреттейтін картиналар да көбейе түсті: «Қазақша концерт», «Алып жайлы ән», «Ақ роза», «Абай әндері» сол жылдардың жемісі. Үлгісі мен дәстүрі қалыптасқан үлкен ортадан келген өнер шеберлеріне қарап қазақ өнерпаздары үйренді, үлгі алды /4/. Ұлы Отан соғысы кезінде, «Мосфильм», «Ленфильм» киностудиялары Алматыға көшіп келіп, көркем фильмдердің Біріккен орталық

киностудиясы құрылғаннан кейін қазақ киноөнерінің өркендеуіне баянды материалдық және техникалық негіз жасалды. Кино, музыка, театр, сурет өнерінің көрнекті мамандары қазақ киноөнерін өркендету жолында жұмыс істеді /5/. Ал «Абай» кино картинасы арқылы қазақ театры бүкіл әлем алдында өзінің өскендігін тамаша етіп көрсетті. Республикамыздың Халық Комиссарлары Кеңесі «Абай» кинофильмін шығару туралы арнаулы қаулы алған болатын. «Абай» кино картинасын шығаруда Алматы киностудиясының коллективі барлық күш жігерімен қызмет етеді. Ал көпшілік бұл іске атсалысып, белсене көмектесті. Ал 1945 жылдың тамыз айында республикамыздың еңбекшілері Абайдың 100 жылдығын атап өтті /6/. Қазақтың тұңғыш кино режиссері Шәкен Айманов өз талант-қарымын, ұйымдастырушылық қабілетін осы тұста танытып, 1944 жылы тұңғыш «Қазақфильм» киностудиясының құрылуына белсене атсалысты. Соның нәтижесінде қазақ кино өнері тез арада құрылып, ұйымдасып, ақырында аяғынан нық тұрып кетті. Сол жылдарда дамыған өнердің тағы бір түрі – опера мен балет. 1937 жылы, 17 қаңтарда Қазақ КСР Жоғарғы Советі Президиумының Указы бойынша Қазақ мемлекеттік музыка театры Қазақтың Мемлекеттік Академиялық опера және балет театры болып қайта құрылды. Алғашқы қарлығаштар – «Айман-Шолпан» мен «Қыз Жібек» операсы дүниеге келді. Сондай-ақ, Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанға көптеген өнер қайраткерлері келді. Әлемге әйгілі Галина Уланованың еңбегі бұл салада ерекше. Галина Уланова биімен де, ұстаздық қызметімен де Қазақстан балетінің өресін биіктетіп кетті. Атақты биші еңбегін Қазақстан Үкіметі жоғары бағалап, Қазақ КСР-нің халық әртісі атандырды. Ондасыновтың тағы бір қолға алғаны – опера мен балет театр үйі. Жылдан жылға созылып келе жатқан театр үйінің құрылысын жандандырды /7/. Қазақтың тұңғыш Мемлекеттік Академиялық опера және балет театрының жаңа үйі бітіп, ашылған сәтте Нұртас Ондасынов сөз сөйлеп ашты. Сол сөйлеген сөзін Орталық мұрағаттан кездестірдік /8/. Қазақстанда соғыс жылдарында 34 драма театры жұмыс істесе, оның 20-дан астамы қазақ театрлары еді. Республика Үкіметі театрлардан өз қамқорлығын аяған жоқ. Мәскеу, Ленинград қалаларына талантты жастарды мемлекет қаржысымен оқуға жіберді. Көптеген театрлар қасынан әртістер дайындайтын студиялар ашылды. Қазақстанның мәдениеті, ғылымы, көркем өнері соғыс кезінде өркендеудің жаңа сатысына көтерілді /9/. Ал, драма театрлары өздерінің қызметін соғыстың алғашқы күнінен бастап іс-жоспарларын майдан талабына лайықтап қайта құрды. Олар майдан даласын, жауынгерлер қаһармандығын суреттейтін шығармаларды көп қойды. Тұңғыш би ансамблінің құрылуы жайында КСРО халық әртісі Шара Жиенқұлова былайша еске алады: «Көптеген көңілімді күпті қып жүрген нәрсем-жеке би ансамблін құрып, оған КСРО халықтары және дүниежүзі халықтарының билерін негіз етіп алсам дейтінмін. Неден бастарымды білмей жүргенімде әлемге әйгілі халық биі ансамблінің жетекшісі Игорь Моисеев мені өзі коллективіне бірнеше қазақ биін қойып беруге шақырды. Жылға жуық

қызмет істеп, «Айжан қыз», «Қаражорға», «Балбырауын» билерін қойдым. Өзім де көп нәрсені үйрендім. Би ғана емес, білім де үйрендім. Бәрінің ойдағыдай болуын көруден артық бақыт бола ма!». Биші Шараның асқақ арманын іске асыруға себепкер болған, ел Үкіметіне жазған тарихи хатыда бар. Сондай-ақ, қазақ әдебиетіне де соны серпіліс әкелген қайраткерлер мен жазушылардың ұлттық әдебиетке әсері мол болды. Ұлттық әдебиет жаңа жанрлармен толысып, профессионалдық дәрежеге көтерілді. Қазақ ұлтының талантты қаламгерлері өсіп шыға бастады. Ұлы Отан соғысы тақырыбына жазылған Ғ.Мүсіреповтың «Қазақ солдаты» жеңіс жолындағы күресте көрсеткен ерлігі баяндалады. Оқырмандар ортасында М.Әуезов пен С.Мұқановтың шығармалары үлкен оқиға болды. Әсіресе, «Абай жолы» эпопеясының бірінші кітабын жазған Мұхтар Әуезов шығармасы әлемдік әдебиет биігіне көтерілді. «Абай» спектаклі үшін Қазақ Академиялық драма театрының ұжымы КСРО Мемлекеттік сыйлығын алды. «Абай жолы» сол кездің ең биік марапаты – Сталиндік сыйлыққа ұсынып, Үкімет тарапынан жазылған телеграмманы Орталық мұрағаттан кезіктірдік. Қанша жерден бәрі майдан үшін деп ұрандатып жатқанмен Үкімет басшысы республиканың ішкі жағдайын, әсіресе, ұлт рухын көтеретін шараларды тоқтатпаған, қайта күшейткен. Оған 1943 жылы өткен Республикалық ақындар айтысын, Абайдың 95 жылдығын өткізу, «Едіге жырына-600 жыл», «Абай» романының алғашқы кітабын республика көлемінде атап өту дәлел. Алда Абайдың 100 жылдық мерейтойы келе жатқан. Үкімет басшысының назарынан бұл да тыс қалмаған. Осылай, Ұлы Абайдың мерейтойына дайындық бес жыл бұрын басталған болатын. Дайындық барысын жиі-жиі Үкімет Кеңесінде талқылап, тіптен бір жолы комиссия жұмысына «нашар» деген баға беріліп, оның құрамын өзгерткен құжатты да мұрағаттан кездестірдік. Осындай істің ұйытқысы да, Абай мерейтойын өткізуге байланысты Үкімет тарапынан құрылған комиссияның төрағасы да Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Нұртас Ондасыновтың өзі болған. Абайдың 100 жылдық тойына күні бұрын даярлық жүргізу мақсатымен Қазақ КСР Халық Комиссарлар Советінде арнайы мәселе қаралды. Сол кездегі Қазақ КСР Оқу Комиссары М.Әбдіқалықов «Абай қазақтың ұлы ақыны, ағартушысы, қазақтың реалистік жазба әдебиетінің негізін қалаушы және классигі» деген тақырыпта баяндама жасады. Осы мәселе жөнінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесі қаулы қабылдады, онда қазақ халқының тарихындағы Абайдың орны және оның шығармасына лайықты баға берілді, Үкімет комиссиясы құрылды. Бұл қаулы Абайтану ғылымының дұрыс бағытта өмірге келуіне үлкен ықпалын тигізіп, маңызды рөл атқарды. Үкімет комиссиясының төрағасы орынбасарларының бірі болып М.Әуезов тағайындалды /10/. Екі-үш жылдың ішінде Абай шығармалары қалың бұқара арасына кең таралды. Көптеген көшелерге, мектептерге, колхоздар мен совхоздарға Абай есімі берілді. Жоғары оқу орындарының озаттарына Абай стипендиясы тағайындалды. Абайдың ғылыми өмірбаяны жазылды, Абайтану ғылымы пайда болды. Алматыда Абайға ескерткіш қойылатын боп

шешілді. 1945 жылы Ұлы Отан соғысының Ұлы Жеңісінің қуанышымен қарайлас Абайдың 100 жылдығына арналған салтанатты той өтті». Үкімет басшысы Оңдасыновтың Абайға, ақын Абайға осынша ілтипатпен, жауапкершілікпен қарауын, ниетінің құлауын Әуезов берген тәлімнің тағылымы деп түсіндік. Ұлтының рухын, мінезін, мақсатын, арын, намысын ақын Абай арқылы басқаға, өзгелерге танытпақ болды. «Көшпенділер» деп көңілдері толмай қарайтындарға Оңдасынов ұлтының рухын, болмыс-бітімін, ары мен намысын ақын Абай арқылы, оның даналық ойлары мен жырлары арқылы танытуды мақсат етті, ол ойы орындалды да. Тойға туысқан республикалардан және шет елдерден айтулы ақын мен жазушылар келді. Осындай ұлы мақсат, Ұлы Жеңіске тура келіп, барша Республика халқы қос тойды қуана тойлады. Бірде бізге Оңдасыновтың:

Абайдың даналығын, Мұхтардың ұлылығын түсініп, төбесіне көтерген, қолында бар мүмкіндік – билікті орынды, дөп жұмсай білген, ұйытқы болған Оңдасыновтың көсемдігін білмей тұрып «көсемсігендер» де болған. Кейбір жылдары осындай тарихи шындықты білмей тұрып жазушы Әзілхан Нұршайықов: «Оңдасынов Абайды білмеген» деп жазды. Біз оны өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы Кеңес Үкіметін, оған қызмет еткендерді жамырай жамандап, ақ пен қараны ажыратпай, арзан абырой қуған кезеңнің шалдықпа ауруы, ұлғайған жастың, шаршаған бастың сандырағы деп қана қойғанбыз. Ал мынадай шаралардан кейін Халық Коммиссарлар Кеңесінің Төрағасы Оңдасынов Абайды білген бе деп сұрақ қойып, оған күмәнмен қараудың өзі өзіміздің түйсіксіздігімізді танытса керек дейді /11/. Қашанда да Оңдасынов ата дәстүрін, ұлт мүддесін ұмытқан емес. Оған басты дәлел – 1943 жылғы Алматыда өткен республикалық ақындар айтысы. Қайнаған соғыс кезінде өткен бұл ақындар айтысы ел-жұрт үшін шын мәнінде айтулы оқиға болды. Республика төріне жан-жақтан айтыстың ақ берендері жиналып, бірінші орын алған Жамбылға – түйе, екінші орын алған ақтөбелік ақпа ақын Нұрпейіске, қарағандылық Доскей мен Шашубайға ат мінгізіп, Оңтүстік Қазақстанның ақыны Орынбайға – құнан беріліп, ұлттық дәстүр бойынша жол-жоралғысы жасалды. Осы айтыс хақында Оңдасыновтың өзі тебірене толғайды:

«Халық жаппай сауаттана бастаған кезде суырып салма айтыс тек көшпелі, сауаты жоқ халықтарға тән дәстүр деген жаңсақ пікір пайда болды. Соның салдарынан ауызекі айтыстардың бағасы төмендей келе, кейбір түрлері, тіпті, ұмытылып та кетті /12/.

Біріншіден, соны ойлай отырып, екіншіден, Ұлы Отан соғысы кезінде газет-журналдардың саны, оларды оқырманға уақытылы жеткізіп тұру мүмкіншілігі азайды. Осы міндеттерді орындау жолында республиканың партия, совет органдары қосымша әртүрлі шаралар ұйымдастырып отырды. Солардың бір түрі – саяси-идеялық жұмысқа ақындарды кең тарту, айтыстар өткізу болды. Бұл кездейсоқ шара емес еді. Өйткені, айтыс ақыны – халықтың даналығын бойына сіңірген, адамның жан жүрегіне көркем сөзбен жол таба алатын, ойы сергек өнерпаз». Сұрапыл соғыстың жалыны лапылдап

тұрған шақта халық ақындарының айтыстарын өткізу, ауылдық жерлерде қазақтың ұлттық спорт ойындарын өткізудің өзі халықтың соғыс зардабынан төмендеп қалған еңсесін көтеруге, жігерін жанып шыңдауға жол ашатынын ол түсінген. Кейбір мәнгүрттенген басшылар қазақтың қасиетті домбырасымен, киелі қобызымен «атысып» жүргенде Алматыда Құрманғазы, Атырауда Дина атындағы ұлт аспаптары оркестрін ұйымдастыруға мұрындық болуы Нұртастың абыройын асқақтата түседі. /13/. Н. Оңдасынов бар ақыл-парасатымен ұлттық салт-дәстүрдің озық үлгісін өшірмеу, өлтірмеу керектігін өмір бойы айтып, дәлелдеп қана қоймай, іс жүзіне асырып өткен бірден-бір басшы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР ОММ 2330 қор., 1 тізбе., 101 іс.
2. ҚР ОММ 2330 қор., 1 т., 17 іс. 1 п.
3. Г.Оразалиева. Нұртас Оңдасынов (ғұмырбаяндық хикаяттар) Алматы «Білім» 2004 116-117 бб.
4. Г.Оразалиева. Нұртас Оңдасынов (ғұмырбаяндық хикаяттар) Алматы «Білім» 2004 118 б.
5. Қазақ киноискусствосының міндеттері //Социалистік Қазақстан 9 январь 1944 жыл №7. 3 б.
6. Қабыш СИРАНОВ. «Абай» кино картинасы // Социалистік Қазақстан 22 октябрь 1944 жыл №211. 4 б.
7. Г.Оразалиева. Нұртас Оңдасынов (ғұмырбаяндық хикаяттар) Алматы «Білім» 2004 118-119 б.
8. ҚР ОММ 1864 қор., 1 тізбе., 482 іс. 1 п.
9. Одақ кеңесінде Н.Оңдасыновтың Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының 1944 жылға арналған Мемлекеттік бюджеті туралы баяндама бойынша жарыс сөзінде сөйлеген сөзінен // Социалистік Қазақстан 29 февраль 1944 жыл №42. 2 б.
10. Г.Оразалиева. Нұртас Оңдасынов Алматы, «Мұнайшы қоғамдық қоры» 2007. 147 б.
11. Г.Оразалиева. Нұртас Оңдасынов (ғұмырбаяндық хикаяттар) Алматы «Білім» 2004 128 б.
12. Г.Оразалиева. Нұртас Оңдасынов (ғұмырбаяндық хикаяттар) Алматы «Білім» 2004 128 б.
13. М.Халиолла. Аманатқа –адалдық Нұртас Оңдасыновтың өмір жолы хақында // Орталық Қазақстан 6 наурыз 2007 ж. 7б.

В данной статье рассматривается роль Н.Д.Ундасынова в развитии культуры и искусства Казахстана.

In this article we can consider the role of Undasynov N.D. in the developing of culture and art of Kazakhstan.